

Марияна Пискова

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград
[piskova@gmail.com]

Един филм на Аршавир Шахатуни за Армения, създаден във Франция, сниман в България през 1928 г.¹

„Една мирна експедиция... щеше да замине за България и правейки снимки, да покаже в тази бивша неприятелска, а сега приятелска страна, какво са „хората на киното“ във Франция.“

Abstract: The author follows the appearance of one mute movie in 1929 and the destiny of its author a refugee from Gyumri to Paris. The film was created in cinema studio “Armena film” registered in Paris by Armenian emigrants. The movie is debut as director of the famous cinema and theater actor of Armenian origin Arshavir Chakatouny - emigrant in Paris by that time. The movie is devoted to some events from the history of Armenia at the beginning of 20th century – the First World War and its consequences for Armenia.

The film “Andranik” is a specific crossroad of different influences experienced by its author Arshavir Chakatouny who started his carrier in the theater of Baku, then Moscow Artistic Theater, Russian cinema firm “Khanzhonkov and Co”, he also played on the stage of the Armenian theater in Constantinople and later on the theater stages of Plovdiv, Russe, Sofia, Varna in Bulgaria until he reached Paris where he played central and prominent roles in movies of famous French directors. The hero of the movie Andranik (1865-1927) and the director and script writer Chakatouny had to leave Armenia after the First World War. The two of them participated in the war where they met; they never returned to Armenia.

Created in Paris and produced in Bulgaria the movie “Andranik” was defined as French or Armenian and even as Armenian – Bulgarian movie. Implemented far away from the Fatherland of the author and the hero in the time when the topic Andranik was taboo for the Soviet historiography and the image and live of the general were censored in the Soviet Space the experiment of Chakatouny with all superlatives and critical notes to it is the only and lonely attempt to present in the movie the life of Andranik.

Key word: Armenia, First world war, movie, Andranik, Arshavir Chakatouny.

Скоро след изобретяването на кинематографа в края на 19 век започва трансформиране на статичните изображения в кадри, които се разгръщат във времето и започват да разказват истории на екрана.² В първата четвърт на 20 век киноизкуството е окончателно оформено и се случва това, което по думите на Владимир Игнатовски, *„не е влизало в намеренията на създателите на кинематографа и, което никой от тях не е предвидил при изобретяването на новия феномен: ражда се игралният филм, а с него и киноизкуството“*³

С помощта на монтажа и подвижната камера *„кинематографът се превръща от копие на действителността в неин художествен модел“*.⁴ Създателят на екранното произведение определя сам подредбата на кадрите с „обекти от действителността“, които следват логиката на даден сюжет.⁵

Първата световна война провокира пропагандната функция на киното и то се превръща в арсенал на воюващите европейски държави и правителствата им, а свързаното с властта кино вече става институция с национализираща функция.⁶

Същевременно способността на киното чрез пресъздадените на екрана образи и разкази да създава и поддържа устойчиви представи, го утвърждава като средство за масово общуване и международен културен обмен, а също и в запазено място за формиране на колективната памет.

И преди да е „проговорило“ киното, още докато филмите са неми, те попадат във времето на модернизма, раждат се авангардните и експериментални филми, случва се „една общоевропейска културна революция.“

Появата на един ням игрален филм по това време (в края на 20-те години на 20 век) и пътят на неговия автор от Гюмри до Париж се проследява в настоящия текст. Филмът е създаден от киностудия „Армена филм“, регистрирана в Париж от емигранти арменци. Филмът е режисьорски дебют на известния по това време театрален и киноартист от арменски произход, също емигрант в Париж, Аршавир Шахатуни. Първи и единствен негов филм.

Посветен е на някои събития от историята на Армения от началото на 20 век, Първата световна война и последиците от нея за Армения. Външните снимки са направени изцяло в България. За целта през юни 1928 г. от Париж в България пристига Аршавир Шахатуни заедно със снимачен екип и артисти.

Кой е всъщност Шахатуни?

Името му е добре познато на българската театрална публика през 20-те години, защото той повече от две години и половина (до есента на 1924 г.) е играл на български театрални сцени в Пловдив, София, Варна, Русе. Новината за началото на снимките на неговия филм е огласена в едно от най-авторитетните критико-аналитически списания за кино в България "Нашето кино": „Един голям артист е дошъл в България – Антраник Шахатуни“.⁸ Вестник „Юг“ също известява за предстоящите снимки на бъдещия *арменобългарски* филм „Орел“⁹ на Шахатуни, но го определя като филм за добровол-

ческите подвизи на Андраник в Балканската война. Съобщението завършва с новината, че българското правителство е дало широка подкрепа за снимането на филма в България.¹⁰ „Свободна реч“ от 22 юни 1928 г. помества снимка на френските кино-артисти, пристигнали за големия филм „Орелът“ (г-дата Луис Алберти, Цезар Лакка, Йосиф Осипов¹¹, Шахатуни, г-ца Андре Стандар и кинооператорът г-н Алфред Гишар) и допълва, че те от два дни вече са в Казанлък.¹²

Във филмографиите и кино-енциклопедичните справочници биографичните данни за Шахатуни са сравнително пестеливи и противоречиви, когато определят националността му. Аршавир Шахатуни е представян и като руски и като арменски актьор, и като най-добрият френски гримьор и един от водещите френски актьори на 20-те и 30-те г. на 20 век. Самият Шахатуни се определя и като нансенов актьор.¹³

Обикновено неговата биография започва с това, че е син на полковника и актьора Вагаршак (Иван) Шахатуни (1843-1892), управител на Александрополския уезд, който е и основател на Вагаршапатския театър. По-рядко се отбелязва, че Шахатуни е от един от дворянските родове на Източна Армения.

Роден е на 05/19 февруари 1882 г. в Александропол (дн. Гюмри в Армения), израства в Александропол, Ново-Баязет (дн. Гавар в Армения), Гандзак (дн. Гянджа в Азербайджан) и Ереван. Завършва Ереванската мъжка гимназия. Учи в Тифлиското Михайловско военно училище. На военна служба е в Баку, където през 1905 година, по време на армено-татарските¹⁴ сблъсъци едва не е осъден заради отказа да изпълни заповед и да стреля по арменци, които са се скрили в църква. Спасен от военен съд с помощта на чичо си Геворг Шахатуни. Започва да играе в арменска театрална трупа в Баку и с нея пътува в Москва, Петербург, Ростов, Екатеринодар. Изпълнява главни роли. По време на гастроли в Северен Кавказ е забелязан от Акоп Узунян (представител на руската кинофирма „Ханжонков и Ко“). Така през 1912 г. в Пятигорск той получава първата си официална покана за участие в ролята на Казбич във филма „Бела“ (1913) по Михаил Лермонтов. Следват снимките на филма „Покоряването на Кавказ“ (1913), в който на Шахатуни е поверена ролята на Шамил.¹⁵ До края на 1913 г. излиза и трети филм с негово участие „Хаз-Булат“, а през 1914 г. „Ревност“.¹⁶ В последните два филма Шахатуни играе заедно с кинозвездата от това време Иван Мозжухин. В рекламите и афишите и той вече е представян като прочут и добре познат на публиката. „Главната роля изпълнява известният арменски артист Шахатуни“.¹⁷ От този най-ранен период името на Шахатуни се свързва и с още няколко руски филма „Беглец“ (в ролята на Селим), „Исмаил бей“ (едноименна роля), „Буря“ и др.¹⁸

Много силният старт и успех в руското кино на Шахатуни е не по-малко ценен заради възможността да сбъдне мечтата си – да попадне в Художествения театър в Москва. Нещо повече, той влиза в кръга на най-знаменитите по това време артисти и режисьори в Русия. Чест гост е в дома на Александър

Южин¹⁹, където по това време се събира цветът на московската художествена интелигенция.²⁰ Заедно с това Шахатуни изучава системата на Станиславски, сближава се с Вахтангов и, както той сам определя, „изучава театралното изкуство в художествения храм Москва“.²¹ Пред него се откриват хоризонти и обещаващо бъдеще на изключително даровит актьор, вече школуван, с типични силни кавказки черти, еднакво желан в киното и на театралната сцена. Но избухналата Първа световна война прекъсва творческия възход на Шахатуни и сменя рязко посоката на житейския му път към друг театър – театърът на бойното поле.

Завръща се в Армения, за да участва във войната първоначално като прапорщик, а през 1914 г. е произведен в чин подпоручик²². В тази война Аршавир Шахатуни е ранен два пъти, участва в решаващата битка при Сардарабад на 24-26 май 1918 г., отличен е за военните си заслуги.

Тази война го среща с Андраник, на когото по-късно ще посвети своя филм.

Кой е Андраник?

Андраник Торос Озаян²³ е роден на 25 февруари 1865 г. в Шапин-Караисар (Западна Армения, дн. Турция). На година и половина загубва майка си Мариам. Отгледан е от баща си сестра Назели. Баща му Торос Озаян е бил занаятчия, но се е занимавал и с търговия. Завършва училище в родния си град. Едва 17 годишен се жени „за много красива девойка“ по неговите думи, но скоро и тя и новороденото им дете умират.

От 90-те години на 19 век Андраник става деец на разгръщащото се арменско национално-освободително движение²⁴. Напуска Западна Армения през 1904 г., но и в емиграция поддържа национално-освободителната борба на арменците. В Женева издава „Бойни инструкции“- наставления за хайдушка борба. По време на Балканската война той е начело на Арменската доброволческа рота в 12-та Лозенградска дружина в Македоно-одринското опълчение. Награден е с военен орден за храброст II ст.²⁵ След войната се завръща в България, живее в Галата край Варна, където остава до началото на Първата световна война. Включва се във войната, на Кавказкия фронт, където отново възглавява арменския доброволчески корпус, но вече в състава на руската армия. След провъзгласяването на Първата Арменска република на 28 май 1918 г., Андраник не признава сключения в Батуми на 4 юни 1918 г. договор за мир и дружба между османското имперско правителство и правителството на Дашнакцютюн,²⁶ управляващо Република Армения.

През март 1919 г. Андраник разпуска отряда си, а бежанците провожда в Ечмиадзин. Това решение взема под натиска на командващия съюзните сили в Закавказието генерал Уилям Томсън²⁷, според когото единствено по мирен път би се решил Арменският въпрос и всяко продължаване на военни действия би попречило на това. През април 1919 г. Андраник се отправя в емигра-

ция през Тифлис и Батуми. Последният жест към гладуващите си сънародници проявява именно в Батуми. По негова молба е отворена границата и пътят от Батуми до Ереван, за да пропуснат вагоните с брашно за гладуващите арменци. Пред очите му преминават първите 70 вагона с брашно за Ереван.

Като емигрант живее в Англия, Франция и САЩ, където умира на 31 август 1927 г. След смъртта му, не е изпълнена волята му да бъде погребан в Армения. През януари 1928 неговите останки са пренесени в Париж, погребан е в „Пер Лашез“, а на 4 ноември 1945 г. там е открит негов паметник.

Шахатуни в ролята на комендант на Ереван в Първата независима арменска република (28 май 1918 – 2 декември 1920 г.)

За разлика от Андраник, избрал емигрантската съдба веднага след загубата на родната си Западна Армения, Аршавир Шахатуни се включва в изграждането на Арменската република. На 28 май 1918 г. в Тифлис Арменският национален съвет, съставен от национално-революционната партия Дашнакцютюн обявява независимата република със столица Ереван. По това време тя заема териториите на бившите Ереванска губерния, Карска област и част от Елизаветополската губерния на Руската империя. През юни се провеждат избори за парламент, който започва работа на 1 август 1918 г., а на 3 август е избран и първият министър-председател на Република Армения Ованес Качазнуни. На 25 септември 1918 Аршавир Шахатуни е назначен за комендант на Ереван, а от 11 май 1919 г. е началник на Ереван. Ситуацията в столицата на Армения е изключително трудна - огромни бежански потоци, гладуващи, болни и без покрив арменци. Същевременно правителството е изправено и пред тежки външнополитически проблеми. Решаването на продоволствения въпрос на Ереван в тези години е непосилна задача. Но в немалко документи се съдържат свидетелства за успешните усилия и таланта на Шахатуни, които водят до резултати. Един от тях е разказът за приложената от него хитрост с подправения орден, връчен тържествено на персийския хан Мак. В замяна Шахатуни успява да закупи от него на 30 вагона жито за гладуващите в Ереван.²⁸ В друг случай се описва таланът на Шахатуни, който рецитирайки монолога на Уриил Акоста, успява да предотврати истинска разправа и кръвопролитие.²⁹ Шахатуни организира и тържествено отбелязване на първата годишнина на независимата Армения на 28 май 1919 г. Следващата година, с установяването на съветската власт в Армения през декември 1920 г., той, както и другите членове на Дашнакцютюн, участвали в управлението на първата Арменска република, имат единствена възможност да продължат живота си далеч от съветското пространство, далеч от Армения.

В емиграция през Константинопол към България

Пътят на Шахатуни минава през Константинопол и Арменския театър в града. Оттам се отправя към България. Престоят на Шахатуни в България е

представен сравнително най-пестеливо от неговите биографи, често сведен дори само до “преминал през Балканите“. Но за самия Шахатуни българският период от живота е означавал много, при това не само заради професионалните му успехи на театралните сцени³⁰, но и като близък до неговия свят и приятелска среда. В първото си писмо до българския актьор и негов добър приятел Жорж Стаматов³¹ от ноември 1924 г., ден след като е пристигнал в Париж, а също и в по-късните си спомени той пише:

„...Но аз, мили мой, тъгувам по България, много, много! Ако имам възможност, бих се върнал, да вървят по дяволите! Ние сме източни хора и имаме нужда от нашия тих мирен живот с каруци и шии кебап, чорба...“³²

„И аз реших следващия ден да се върна в България, където имах огромен успех, където играх две години и осем месеца на моята любима сцена. Където всички до последния селянин знаеха моето име. Където освен творческия успех имах и добър материален доход. Където планините и реките напомнят на безценната ми родина. Където народът обича изкуството и уважава хората на изкуството. Където се утвърди моят талант и моите способности и се откриха много други пътища. Където езикът е почти родният ми руски. Но жена ми започна да ме убеждава, че за моя талант и способности е нужно друго поприще, че наистина Париж е бурен като море, но една вълна може да ме издигне и аз ще мога да се посветя на международното изкуство...“³³

Париж

По ирония на съдбата, Шахатуни пристига в Париж през 1924 г., когато Франция признава Съветския съюз и се възстановяват дипломатическите отношения между двете държави. Скоро след това в Париж е построен съветски павилион, където се е очаквало да се показват съветски филми. И въпреки, че филмите така и не били изпратени, награди получават и Яков Протазанов, и Сергей Айзенщайн и Дзига Вертов... въз основа дори само на плакатите, които ги рекламират.³⁴ По това време в Париж вече са създали свое име в киното емигриралите след 1917 г. руски кинематографисти, сред които са и Иван Мозжухин (1889-1939), Виктор Туржански (1891-1976). Те са сред първите, които подават ръка и на Шахатуни и той се озовава в средите на известните авангардисти, импресионисти в киното, в центъра на европейското кино през 1920-те. Създава творчески и приятелски контакти с прочутите френски кинорежисьори Рене Клер, Жулиен Дювие, Жан Епщайн, Абел Ганс, с режисьорката и критичка Жермен Дюлак. Най-близък приятел до края на дните на Шахатуни остава Жулиен Дювие.

„В Париж започна моят нов живот. В синема моят дебют беше блестящ – „Наполеон“ (1927), Михаил Строгов“ (1925), „Човекът с „Испано“ и другите филми ми донесоха известност, пари и успехи. Вчера пристигналият непознат, днес стана кинозвезда. Във всички вестници се срещаше моето

*име. Навсякъде имах голям успех. Жените тичаха след мен, мъжете ми завиждаха...*³⁵

Участва общо в 21 филма с главни, но понякога и второстепенни роли.

И така, когато е на върха на артистичната си слава³⁶ и има нови предложения от известни кинорежисьори от Германия, Франция, Англия, Италия за главни роли, Шахатуни отказва новите предложения ...и обявява, че възнамерява да създаде филм. В биографичния си спомен той пише, че когато се снима в Аячо (Корсика) в една от блестящите си роли (Сандро) във филма „Матео Фалконе“ го застига вестта за смъртта на пълководеца Андраник в далечна Америка (31 август 1927 г.).

*„Имам ли аз, Шахатуни, право да говоря, че съм войник и боец на моя народ, да получавам аплодисменти, когато около мен всичко се руши, когато загива моята родина, синовете на която са разпръснати по целия свят. Когато тихо, тихо си заминават знаменитите личности на нацията, действително имам ли право да съм равнодушен. Умря Андраник, мир на праха му! Нека земята да ти бъде пух, славни сине на моята страна, Гарибалдиец на моята нация, непокорни сине на моя народ!“*³⁷

Цезар Лакка (декоратор), Алфред Гишар (оператор), артистите Луис Алберти, Андре Стандар, Жорж Стаматов и Аршавир Шахатуни по време на снимането на филма в България, 1928 г.³⁸

И тогава и там, в родината на Наполеон и докато изразява „стремленията на свободолюбивия Матео Фалконе“, Шахатуни окончателно решава „да обезсмърти името на Андраник и върху бялото платно, да го възкреси, да покаже страданията на своя народ и да продължи делото на Андраник“. Вечер и нощем, след снимките пише сценария...

В биографичния си спомен Шахатуни изразява надеждата, че само чрез неговия филм *„ще се разбере колко несправедливо са постъпили с арменския народ, така ще научат за неговия героизъм и всички чуждестранни поколения ще признаят правото на живот на арменския народ и несправедливостта на другите страни“*.³⁹

Мечтата се сбъдва

Най-трудно в самото начало е осигуряването на финансиране. Сумата, която е необходима за филма според Шахатуни е 200 000 франка. В неговия талант и в идеята за филма повярвал един от арменските търговци на бижутерия във Франция Арменак Хампарцумян. След подписването на договор между Шахатуни, от една страна и Хампарцунян и Хачик Севаджиян⁴⁰ от друга, се пристъпва към последното условие - учредяването на киностудия, в която да се създаде филмът „Андраник“. За целта в Париж е регистрирано Анонимно френско дружество „Армена филм“ на ул. „Фобург“, №55 в Монмартър. Основател и директор на „Армена филм“ е Арменак Хампарцумян, а артистичен директор Аршо Шахатуни.⁴¹ Следва подбор на артистите от Франция, тъй като по тогавашното законодателство условието за създаване на френско кино е предполагало $\frac{3}{4}$ от състава на продукцията да са французи.

И през юни 1928 г. започват снимките на филма в България. *„Заминах за България, където ме чакаше много работа, а аз бях сам. Диви планини; хора, които нямат отношение към кинематографията; заради икономия на средства – никакъв помощник (режисьорът обикновено има най-малкото трима помощници); изпълнявам две роли и бащата на Андраник и самия Андраник; гримирам и в същото време уча как да играят и живеят жителите на селото в дивата планина на Шипка, всичко това означава да играя 31 денонощия, без сън и отдих, в прекия смисъл на думата да прекарвам безсънни нощи, гледайки небето и гадаейки утре ще има ли слънце или не, но най-страшното – не разполагайки с апарат, с който вечер да мога да прегледам резултатите от дневните снимки.“*⁴²

Но когато вижда, че снимките са факт, че лентата не е празна, той е окрилен и вече от Париж пише на Жорж Стаматов на 14 август 1928 г. *„Аз видях всичко това заедно с българските снимки на екран (видях ги в следствие, тъй като беше готов едва вчера) и видях, че филмът е много, много хубав! Аз съм във възторг, в голям възторг. Нали ти ще видиш и ще се увериш. Великолепни са нашите снимки, много е красива Шипка със своите сцени...“*⁴³

Напрегната работа и умората, се отразяват много скоро на здравето на Шахатуни и той поради заболяване на бъбреците и сърцето е принуден да прекъсне монтажа на филма в Париж за цели два месеца. Изтощен от болестта от 1 октомври 1928 г. е изпратен на лечение във Виши.

Сюжетът

Ясно се открояват три сюжетни раздела, първият от които разказва за детството, юношеството и младостта на Андраник. В него са вплетени реални исторически личности: Ара Прекрасни⁴⁴, Тигран Велики⁴⁵, Вардан Мамиконян⁴⁶, Месроп Маштоц⁴⁷, Гевонд⁴⁸.

Вторият сюжетен раздел е относително кратък и се определя като по-достоверен. Отразява участието на Андраник в Първата световна война (първоначално в редиците на руската армия, а впоследствие начело на арменски доброволчески отряд). Тук се проявяват режисьорските способности на Шахатуни, който е успял да предаде батални сцени, епични битки, епизоди с придвижване на бежанци по начин, който е високо оценен от съвременните кинокритици, а така също и от изследователите на неговото творчество. *„Шахатуни толкова достоверно възпроизвел баталните епизоди, че снетите в България кадри органически се сливали с документалните кадри от придвижването на руските войски в Турция, включени във филма. Интересни се оказват и самите снимки на епизодите с бежанците и баталните сцени от България“*.⁴⁹

Третата, заключителна част на филма, критикувана заради относително кратката си форма, разказва за последните години на Андраник, когато той вече е болен, затворен в себе си, живеещ със спомените си далеч от родината. Но като цяло финалът се определя като добър, в който трагизмът е ненадтрапчив и заедно с това противопоставящ самотните последни мигове от живота на Андраник с бъдещето на Армения.

Премиерата на „Андраник“ в Париж и първи отзиви

През януари 1929 г. пред специализирана парижка публика е прожектиран за първи път игралният филм „Андраник“. Според интервю с неговия режисьор и сценарист Аршавир Шахатуни за списанието „Нашето кино“, премиерата е преминала при доста голям успех.⁵⁰ Извънредно много се е харесала *„красивата българска природа, фигурацията от селяни и пр“*. Филмът още тогава е продаден в Америка и в някои европейски страни, а се очаквало да се представи и в София.

По-пространни са дописките от Франция за премиерата на филма. Кореспондентът по културните въпроси на вестниците „Заря“ и „Утро“ Васил Стефков публикува поредица от статии във вестник „Юг“ със заглавие „Културните завоевания на кинематографа“, в които отделя специално място на филма и на неговата премиера в Париж на 9 юни в 9 ч. вечерта в голямата зала

Плейл. Поканата за тази единствена прожекция Стефков е получил лично от Шахатуни.⁵¹ Според дописката кулминацията във филма е ролята на Андраник в Първата световна война, когато на оголения от оттеглящите се руски войски Кавказки фронт той е истинският спасител на арменския народ. Като чудо, което се е случило се описва победата при Сардарабад.⁵² Според друга кореспонденция от Париж на Надя В. Стефкова за вестник „Независимост“ филмът „Андраник“ *прави пропаганда за възкръсването на нова Армения, чийто народ е разпръснат из цял свят, едновременно дава възможност на чужденеца да види България чрез екрана на платното и да го запознае с тъй малко познатата страна, която е преживяла подобна съдба под дългото робство на турците.*⁵³

Арменак Хампарцумян (основател и директор на „Армена филм“), Хачик Севаджиян, Аршавир Шахатуни (в ролята на Андраник) на фона на декора от филмалните кадри на филма, Париж, 1928 г.⁵⁴

Разбира се събитието се отразява широко и във френската преса. Добре известен на френската публика преди всичко с таланта си на театрален и кино актьор, Шахатуни получава високи оценки и за режисьорския си дебют. „Толкова добър техник (режисьор), както и талантлив артист, Шахатуни постави вълнуващ филм. Ритъмът се повдига до най-патетични висоти и емо-

ционалността на някои сцени носи истински корнеевски⁵⁵ характер.“ Филмът на Шахатуни е определен като искрен, естествен, все качества, които се приемат като дефицитни през 1920-те години. „Андраник“ – това е „арменският Гарибалди“.⁵⁶

И на арменски език излизат известия за филма, но те са по-скоро в емигрантски издания, зад граница, извън съветска Армения. На страниците на вестник „Baikar“ (в Бостън), а също на арменския „Агах“ (в София) са поместени данни за снимането на филма в България, за сюжета, актьорите и за спомоществателите.⁵⁷ Широко е рекламиран филмът и са оповестени, както на френски, така и на арменски език и други проекции в Париж.

В съветска Армения обаче и героят на филма „Андраник“ и създателят на неговия кинообраз Шахатуни остават в сянка и скрити под съветски натиск и зад Желязната завеса до средата на 70-те години. Парижката премиера на филма не е огласена. През 20-те и 30-те години цялата пропаганда и кинопропагандата са впрегнати да заклеят самостоятелното управление на Арменията република и да славословят наложената след нея съветска власт. Затова за режисьора и сценариста на филма Шахатуни като член на Дашнакцютюн, комендант на Ереван в годините на самостоятелната република и като емигрант във Франция, нищо добро не би могло да се очаква да се пише и говори в съветска Армения. Забрана и забрава тегне и над героя на филма Андраник, който е представян противоречиво в историографията.

Какви филми гледат по това време в Закавказието и в родната Армения?

Или защо не се пише и говори за филма на Шахатуни там?

Скоро след създаването си през 1923 г. съветската арменска кинокомпания „Арменкино“⁵⁸ изпада в криза. Рекапитулацията за шест години е: 13 игрални филма (някои от които съвместно с грузинската, а други с азербайджанската киностудии) и касов дефицит около половин млн. рубли. Кризата е факт въпреки, че „Арменкино“ осигурява стабилни приходи от разпространението на филми в големите западноевропейски градове, в САЩ, а също и в Персия (Иран) и Турция, където има „арменски колонии“. За да не бъде ликвидирана студията „Арменкино“ търси спасителни 500 хил. рубли от управляващата ги тогава съветска институция Кинокомитет при Совнарком на СССР. Получава незначителна подкрепа.⁵⁹

Обединението на трите южнокавказки съветски републики Армения, Азербайджан и Грузия в Закавказка социалистическа федеративна съветска република (12 март 1922 – 5 декември 1936 г.) се отразява и върху техните кинематографии. Довежда до много тясно преплитане на дейността на трите киноинституции, съвместни кинопродукции и разбира се до общ контрол и координиране на дейността им от „центъра“ (Кинокомитета при Совнарком СССР) в Москва. Ключова роля и за трите киностудии играе арменският

кинорежисьор и актьор Амо Бек-Назаров (1891-1965), наричан „баща на Закавказкото кино“.⁶⁰ На него се приписва създаването на закавказкото кино във време, когато единствените филми за Изтока са дело на немци, американци, а самият Изток е бил осъден на мълчание.⁶¹ През 1921 г. Бек-Назаров оглавява грузинската киностудия, а от 1925 г. е начело на арменската, в която остава до края на дните си. Преходът от грузинската към арменската студия осъществява, работейки едновременно по грузинския филм „Натела“ и арменския „Намус“, завършени през 1925 г. Името на Бек-Нзаров се оказва значимо за кинопродукцията и на третата киностудия в Южен Кавказ – азербайджанската. През 1929 г. той поставя първия азербайджански филм „Севил“ и армено-азербайджанския филм „Дом на вулкана“, признат в съветската историография за върховно постижение, за филм, в който се показва новата в съветското кино тогава тема за интернационалното обединение на пролетариата. От романа на Ширванзаде⁶² „Хаос“ в интернационалната бригада са пренесени тримата работници арменец, азербайджанец и русак, а в киносценария е добавен и грузинец. Карен Калантар приема, че в тематично отношение филмът „Дом на вулкана“ събира в себе си и „Стачка“ на Айзенщайн и „Майка“ на Пудовкин, доколкото рязко противопоставя двата лагера – буржоазния и пролетарския.⁶³

Същевременно всяка от трите киностудии има и специфична роля и място в иначе общата цел на съветската политика *„за постигане на творческо взаимнообогатяване на съветските народи с цел формиране на идейно-художествената общност на многонационалното съветско изкуство.“*⁶⁴ Така например, на азербайджанската киностудия „Азеркино“ се отрежда стратегическата роля за разпространение на филми в другите републики с мюсюлманско население. Един от сериозните мотиви да не се ликвидира „Азеркино“ е този, че *„на азербайджанското кинопроизводство се гледа като на национален пролетарски център за пренос на социализма към чуждите страни на Изтока“*. Задача на арменското кино е *„свелянето на чадрата от лицето на Изтока“*⁶⁵, *„скъсването с образа на екзотичния Изток“*, който е изграден в маниера на традиционните дореволюционни филми⁶⁶.

Пред арменското (съветско) кино има и друга много специална задача – да осмее управлението на независимата арменска република (дашнакския режим), а също и да се докаже, че управляващите тогава членове на Дашнакцотюн не са имали подкрепата на армията.⁶⁷ Подходящ модел, който да следва „Арменкино“ подсказва филмът на Александър Ламберг⁶⁸ (декември 1920 г.) за „влизането на частите на XI-та Червена армия в Ереван и за първите дни на съветската власт в изтерзаната арменска земя“.⁶⁹ Филмът е бил предназначен за откриването на Осмия общоруски конгрес на съветите в началото на 1921 г. В спомена си за тези времена Ламберг (оператор за „агитпоход“ и „агитпоезд“) сам разкрива как е манипулирал снимките. Убеждавал е арестуваните министри от дашнакското правителство, че ги заснема за да ги

съхрани за историята, настоявайки да се усмихват пред камерата. При монтажа на филма кадрите с усмихвания се министър на здравеопазването са следвали непосредствено след снимките на умиращите, бедстващи бежанци, без дом, лежащи по улиците, боледуващи от петнист тиф, умиращи от глад и болести деца. И за да е още по-убедителна картината и по-силно внушението – следват кадри за първите дни на съветската власт в Армения, която е започнала борба срещу епидемията, осигурява се чисто бельо, старите дрехи се изгарят, раздава се храна в специални пунктове.... И отново снимка на арестувания дашнакски министър, но този път без усмивка, „угрижен защото това, което виждал не му е било по сърце“.⁷⁰

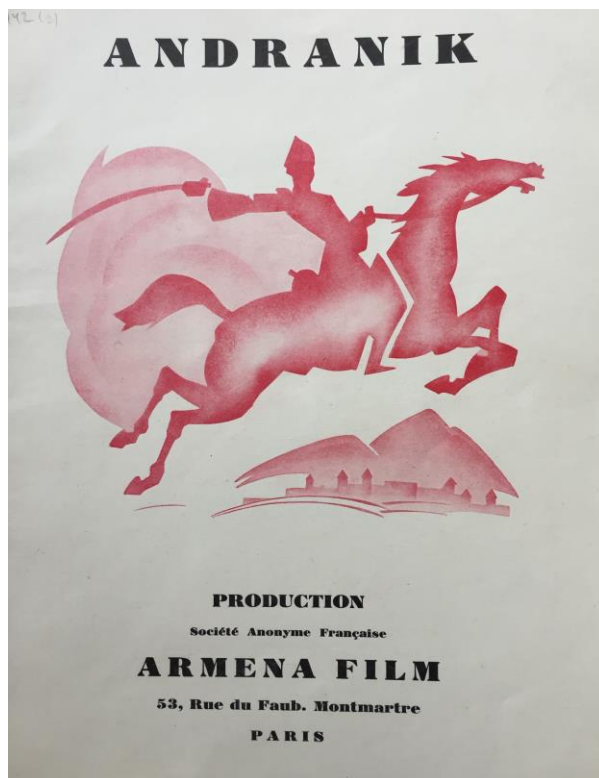

Български участници във филма „Андраник“⁷¹

През 1925 г. „Арменкино“ създава първия си филм (документален) „Съветска Армения“, в който „се демонстрират постиженията в промишлеността, селското стопанство, животът в селата и градовете и детските градини и приюти, които органите на съветската власт са създали за сираците“. Пропагандният филм е посветен на четвъртата година от установяването на съветска власт в Армения и е показван не само в Армения, но и в Ню

Йорк, Марсилия, Кайро, Бейрут, Техеран, Чикаго.⁷² В Париж, на 7 декември 1925 г. е гледан в претъпкан с арменци салон.⁷³

Съдбата на „неподходящите“ филми илюстрира случаят с първия филм на „Арменкино“ на съвременна тематика „Робиня“. Неговата премиера е през януари 1928 г., но веднага е бил забранен за прожектиране в Армения. Показван е в Русия, Белорусия, Украйна. Според едно от обясненията за забраната в Армения е, че филмът отразяващ живота, характерен за управлението на дашнаците, не би могъл да играе възпитателна роля за арменците през 1927-1928 г.⁷⁴ Друг аргумент е, че в него има твърде натуралистически сцени – разврат, пиянство, нищета... „Грешката“ е поправена много скоро със следващия филм на „Арменкино“ за съвременността „Пет в ябълката“ (1928), посветен на възпитателната роля на Червената армия.

Корица на брошурата на филма „Андраник“, Париж, 1929 г.⁷⁵

Когато филмът на Шахатуни излиза на екраните в Европа и Америка, в съветска Армения вече над името на Андраник тегне забрана и забрава.⁷⁶ От края на 20-те до 50-те години името на Андраник се избягва в съветската историография, а ако все пак се пише за него, то е в отрицателен план като

„авантюрист“, „английски шпионин“. Дори и след смъртта на Сталин името на Андраник не се споменава.

Едва през 1976 г. за първи път в Армения е публикувана статия на арменски език, посветена на живота и творчеството на Аршавир Шахатуни и на неговия филм „Андраник“. Автор е Сабир Ризаев⁷⁷. Статията „Шахатуни на екрана“ е основана на документи от първото постъпление на архивното наследство на Шахатуни от Париж в Музея за литература и изкуство в Ереван.⁷⁸ На руски език в съкратен вариант този текст намира място в книгата с избрани произведения за киното и театъра на Сабир Ризаев, издадена едва през 2009 г.⁷⁹

Андре Стандар в ролята на Анаид⁸⁰

Друга статия за Шахатуни на арменски език излиза през 2004 г., включена в книгата на Арцви Бахчинян. „Арменци в световното кино“⁸¹. През 2012 г. тя е преведена в по-кратка версия на руски език и намира място в специализирано списание за руска култура зад граница. Представа живота на арменския актьор, *„заемащ през 1910-те – 1920-те години забележително място също така и в руското и във френското кино“*.⁸² Филмът „Андраник“ се оп-

ределя като страница от историята на самоотбраната на арменците в Османската империя, разказана с пределна яснота и без претенции.⁸³

И според Сабир Ризаев филмът не може да се приеме за хроника на живота на Андраник. По-скоро придържайки се към документалната канава на жизнения път на Андраник, Шахатуни създава филм, обобщаващ историята не на един герой. Заедно с това, „Андраник“ се определя като филм-размисъл, в който личният мотив съвсем не се засенчва от мащабните събития, той се превръща в патриотичен мотив.⁸⁴

Експериментът на Шахатуни като кръстопът на влияния

Самият Шахатуни определя филма си като любовно-приключенски, а не биографичен.⁸⁵ Посветен е на паметта на *„Андраник - страстния защитник на изоставената на трагичната си съдба Армения и представя някои моменти от неговия героичен живот, отдаден всецяло на народа“*.⁸⁶

Във френски справочници и филмографии „Андраник“ се квалифицира като историческа фикция,⁸⁷ а за съвременниците си този филм е анонсиран като френска драма за живота на арменския герой Андраник, без да е биографичен.⁸⁸ В интернет базата от данни за филми IMDb „Андраник“ е обозначен като военен⁸⁹.

Освен при определянето на жанра, не е постигнато съгласие и по отношение на произхода на филма, както вече пролича, той е понякога арменски, или френски и дори армено-български. В същото време, Шахатуни, както и много други кинематографисти в Париж, са припознавани като руски, които обаче създават произведения на френската кинематография („поставени във Франция“, „френска атмосфера“, „климат“)⁹⁰. Според Борис Носик киното, което създават руските кинематографисти през 20-те години (руски, еврейски и арменски емигранти) е било френско (или съответно американско, немско и т.н.). Руските емигрантски майстори, даже и тези от тях, които дълго и упорито запазват свое особено място, своя индивидуалност, специфичност (дори изолация), в крайна сметка всички те се разтварят в националните кинематографии на приютилите ги страни. *„Те, разбира се, са помнели своя руски (руско-еврейски или руско-арменски) произход, черпели са сили от руското изкуство и от своите спомени, но те вече са били френски режисьори, композитори, художници, сценаристи: и Соника Бо (Кавуновская) и Лазар Мирсон, и Борис Кауфман, и Аршавир Шахатуни“*....⁹¹

Всеки град по дългия път на Шахатуни, като се започне от родния Гюмри, през Южен и Северен Кавказ, Русия, през Балканите и се достигне до Париж е оставял отпечатък върху човека и твореца в него. От своя страна не са заличени и оставените от Шахатуни по-трайни или преходни следи в киното и на театралните сцени. Признат за образец на кавказка екзотична красота, с горящи, демонически очи, бурен темперамент той е незаменим актьор главно

във филмите на кавказка тематика. Но талантът на Шахатуни му отрежда и други запомнящи се роли в европейското нямо кино.

Важно и много интересно би било определянето и на влиянията, които са изпитвали кинотворците в техните лични светове и приятелства. За Шахатуни знакови и най-ярки са сърдечните му приятелства с Жорж Стаматов и Жулиен Дювивие.

Трудността при отграничаването на пресеченията, многопластови и нееднопосочни влияния във филма „Андраник“ произтича от редица различни обстоятелства, но в основата е самата природа на киното. Като международен феномен, то още от самото начало е рождба на глобализацията и си служи с интернационални изразни средства.⁹² Филмът и неговият режисьор и сценарист са имали вече модел и опит в най-високи образци на европейското кино. Достатъчно е да се припомни, че само година по-рано Шахатуни е участвал в снимането на филма на Абел Ганс „Наполеон“, определян като един от най-значимите негови творби. Самият Ганс по това време вече е признат за кинематографичен гений, вписал се във френския „авангард“. Като асистенти в този филм участват режисьорите В.Туржански и А.Волков, с които Шахатуни работи още в своя московски период. Филмът „Наполеон“ е признат за новаторски и най-големия за времето си военен филм, първи опит за широкоекранен кинематограф, смел експеримент в търсенето на специфичен киноезик.⁹³

Филмът „Андраник“ от своя страна представлява интерес и като пренасящ в българските земи чуждестранния опит на неговите създатели, актьори. Най-често за пионерите в киното (вкл. и за българските) най-преките пътища за опознаване на чуждестранния опит са от една страна професионалното образование или практика в чужда (по-често европейска) държава, а от друга чрез участие в работата на гостуващи чуждестранни филмови екипи и съвместни кинопродукции.⁹⁴

Филмът „Андраник“ е пример за такава школа, проведена в България през лятото на 1928 г.⁹⁵ Чрез него до българските участници в масовите сцени и епизоди във филма, жители на Пловдив, Казанлък, Енина, София достигат и знания и опит от най-напредничавото европейско кино за времето си. И въпреки, че те самите не са имали предварителен опит в киното, за Шахатуни и за френските читатели *„тези хора, които не са виждали никога киноартисти, а още по-малко апарат за снимане, не са диваци и не са помислили снимачния апарат за адска машина“*.⁹⁶

На кинематографистите първопроходци в ранното българско кино, снимането на филма „Андраник“ в България, а и работата на Шахатуни и на оператора Алфред Гишар са могли да покажат най-високо европейско кино към момента.

Дали и доколко е бил възприет опитът на Шахатуни от българските кинематографисти, какво влияние са изпитали те, е тема за пространно проучване и обосноваване. Но известно основание за песимизъм дава огорчението на

Шахатуни, споделено в негово писмо до Жорж Стаматов, от което проличава, че дори и най-известният български кинодеец Васил Гендов (1891-1970) не е сред възторжените му почитатели. Напротив, кореспонденцията разкрива една друга страна – на проявена от Гендов съпротива към идващия от Меката на европейското кино, опитен и известен актьор, а вече и режисьор.⁹⁷ А българското кино по това време, макар и достигнало най-голям брой филми, не е на забележимо високо равнище и със сигурност е имало какво да научи. Почти половината от произведените през 20-те години на 20 век игрални филми в България са именно на Васил Гендов (11 филма от общо 23).⁹⁸ Известна степен на зрялост в българското кино се забелязва едва от 30-те години на 20 век. За липсата на кинообразование в България свидетелстват първите опити от началото на двадесетте години за създаване на български школи. През 1921 г. се провеждат за кратко време занятия от школа „Диана“ (основана от завърналия се от Италия Боян Рамов). Втората школа „Витофилм“ (1921-1927) просъществува по-дълго време по модел заимстван от Западна Европа, като преподаватели в нея са български интелектуалци, а практическите занятия са поверени на известни актьори. Третата школа, открита също през 1921 г., е към акционерното дружество „Луна“, ръководена е от руския кинорежисьор Николай Ларин и за първи път предвижда обучение не само за актьори, но и за режисьори. Следват още няколко по-неуспешни опити за киношколи, но те само доказват, че *„идеята кинообразование през 20-те години постепенно е опорочена и погубена от дребни търгашески подбуди и намесата на хора без професионални качества.“*⁹⁹

Вместо заключение

Ако потърсим в заключение какво е мястото на този филм във времето на неговото създаване ще получим поне няколко отговора. И всеки от тях ще има своите основания. Със сигурност филмът „Андраник“ може да се приеме за успешен дебют и експеримент на Шахатуни. Черти на експеримент прозират и в самата технология на филма: създаден от специално учредената единствено за него киностудия „Армена филм“; заснет изцяло в българските земи за месец и без необходимата техника за преглеждане на заснетия материал. И като историческа фикция, филмът на Шахатуни се оказва универсален модел, пресъздал образа на Андраник, припознат като арменски Гарибалди и като българския Левски за българите... Единодушна е критиката, оценявайки филма като докосващ зрителите със своята простота, дълбока искреност, вълнуващ и с огромен успех и резонанс особено в арменските колонии в различни страни по света.

Филмът „Андраник“ не само сбъдва мечтата на Шахатуни, но изпълнява и предположената в съвременната му френска преса мисия: *„Една мирна експедиция, ...щеше да замине за България и правейки снимки, да покаже в тази*

бивша неприятелска, а сега приятелска страна, какво са „хората на кино-то“ във Франция.“¹⁰⁰

За българските читатели на в-к „Юг“ „филмът „Андраник“ прави пропаганда за възкръсването на нова Армения, чийто народ е разпръснат из цял свят, едновременно дава възможност на чужденеца да види България чрез екрана на платното и да го запознае с тъй малко познатата страна, която е преживяла подобна съдба под дългото робство на турците.“¹⁰¹

С високи оценки и суперлативи, както и с всички резерви или критични бележки, експериментът на Шахатуни остава и до днес самотен опит и единствен игрален филм за Андраник. Създаден далеч от общата родина на автора и на неговия герой. Създаден във време, когато темата за Андраник е табу в съветската историография, а образът и животът на полководеца са вече спорни и цензурирани в съветското пространство.

Библиография:

Бахчинян А. 2012. О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины. Бурная жизнь армянского актера Ашо Шахатуни, *Иные берега*, 1 (25) [Bakhchinyan A. O nem mechtali zhenshchiny i yemu zavidovali muzhchiny. Burnaya zhizn' armyanskogo aktera Asho Shakhaturi, Inyye berega, 1 (25)]

Закосян Г., 1976. *Армянское немое кино*, Ереван [Zakonyan G., Armyanskoye nemoye kino, Yerevan]

Игнатовски, Вл. 2008. *Временипространство или хронотроп в ранната филмова теория*. София [Ignatovski, Vl. Vremeprostranstvo ili hronotrop v rannata filmova teoriya. Sofia]

Игнатовски, Вл. 2009. *Копие или модел. Изразните средства на неммото кино*. София, [Ignatovski, Vl. Kopie ili model. Izraznite sredstva na nyamoto kino]

Калантар К. 2004. *Очерки истории армянского кино*, Ереван [Kalantar K. Ocherki istorii armyanskogo kino, Yerevan]

Матосян Р. 2012. *Неповторимая кинодорога*, Ереван [Matosyan R. Nepovtorimaya kinodорога, Yerevan]

Носик Б. 1992. „Наконец-то я увидел хороший фильм... (выходци из России во французском кино В: Евреи в культуре русского зарубежья. *Сборник статей, публикаций, мемуаров и эссе*, Выпуск 1, 1919-1939 гг. Иерусалим [Nosik B. „Nakonets-to ya uvidel khoroshiy fil'm... (vykhodtsi iz Rossii vo frantsuzskom kino V: YEvrei v kul'ture russkogo zarubezh"ya. Sbornik statey, publikatsiy, memuarov i esse, Vypusk 1, 1919-1939 gg. Iyerusalim]

Ризаев, С., 1972. *Взаимосвязи искусств народов Закавказья*, Ереван [Rizayev, S. Vzaimosvyazi iskusstv narodov Zakavkaz'ya, Yerevan]

Ханжонков А.А., 1937. *Первые годы русской кинематографии. Воспоминания, Москва-Ленинград* [Khanzhonkov A.A. Pervyye gody russkoy kinematografii. Vospominaniya, Moskva-Leningrad]

Шапрон Ж., 2013. Русские во Франции, *Искусство Кино*, кн.7, [Shapron Zh. Russkiye vo Frantsii, Iskusstvo Kino, kn.7]

Янакиев Ал., 2007. Българското кино – европейски контакти. В: *Изкуствоведски четения* [Yanakiiev Al. Balgarskoto kino – evropeyski kontakti. V: Izkustvovedski cheteniya]

Янакиев Ал., 2003. *Синема bg 100 години филмов процес* [Yanakiiev Al. Sinema bg 100 godini filmov protses, S.,2003]

¹ Статията е част от изследване, извършено в рамките на проект „Knowledge Exchange and Academic Cultures in the Humanities: Europe and the Black Sea Region, late 18th – 21st Centuries – KEAC-BSR”. Проектът е подкрепен от European Union's Horizon 2020 research and innovation programme с договор No 734645.

² *Игнатовски, Вл.* Времетопространство или хронотроп в ранната филмова теория. С., 2008, с. 5.

³ Пак там, с. 10.

⁴ *Лотман, Ю.* Анализ поетического текста. Л., Просвещение, 1972, с. 22, цит. по Игнатовски, Вл. Копие или модел. Изразните средства на нямото кино. С., 2009, с. 13.

⁵ *Игнатовски, Вл.* Копие или модел. Изразните средства на нямото кино. С., 2009, с. 15.

⁶ *Хигсън*, 2002, с. 61.

⁷ *Спасов Р.* Периодични печатни издания за кино в България (1913-1944). Хронология и типология. Автореферат, С.,2017, с.25. Погрешно в заглавието името на Аршавир Шахатуни е заменено с Антраник.

⁸ *Карасимеонов П.* „Един голям артист е дошел в България – Антраник Шахатуни, Нашето кино, бр.108, 28 юни 1928 г., с. 3.

⁹ Първоначално филмът е назван „Орел“, но впоследствие излиза като „Андраник“

¹⁰ Юг, бр.1839 от 18 май 1928 г.

¹¹ Йосиф Осипов-Зойфер (1882-1981) - руски и френски театрален режисьор, работил и в Народния театър в София 1920-1925 г. От 1928 г. емигрант в Париж до края на дните си.

¹² Музей за литература и изкуство „Ег.Чаренц“ в Ереван (МЛИ) , личен фонд на А.Шахатуни, а.е.139, л. 2.

¹³ От 1922 г. Обществото на народите въвежда международен документ за удостоверяване на самоличността на бежанци без гражданство, наречен Нансенов паспорт по името на Фритьоф Нансен, който го предлага като комисар по бежанските въпроси.

¹⁴ Армено-азербайджанските стълкновения през 1905-1906 г. обхващат Ереванската, Елизаветополската и Бакинската губернии, а по-късно и Тифлис. Според европейската съвременна преса те са провокирани от руските царски власти и от различното отношение към революцията от 1905 г.

¹⁵ За да се подготви за ролята на Шамил, Шахатуни заминава за Тифлис, където изучава материали за него във Военния архив.

¹⁶ *Ханжонков А.А.* Первые годы русской кинематографии. Воспоминания, Москва-Ленинград, 1937, с. 151-153.

¹⁷ Така е представено участието на Шахатуни в рекламата за прожекцията на филма за живота на кавказките горци „Хаз Булат“ в кино „Аполо“ на 1 август 1914 г. вж. *Ризаев С.* Избранные работы о театре и кино", сост. и ред. Ваан Навасардяян, Ереван, Asnalıs, 2009, 279 с.; с. 163.

¹⁸ *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины. Бурная жизнь армянского актера Ашо Шахатуни, Иные берега, 2012, 1 (25), с.25; *Ризаев С.*, Избранные работы... с. 162.

¹⁹ Александър Иванович Южин (Сумбатов) 1857-1927 руски и съветски актьор, драматург, обществен деец. От 1909 участва в управлението на Малый театр в Москва, а от 1923-1926 е директор.

²⁰ *Ризаев С.*, Избранные работы..., с. 162.

²¹ Пак там, с. 163.

²² От 25 септември 1918 г. за продължителна служба е произведен в щабс капитан, като едновременно е комендант на Ереван. На 20 април 1919 г. за бойни отличия е произведен в чин капитан. На 20 август 1919 г. е назначен за комисар по мобилизацията и борбата с дезертьорството. На 20 май 1920 г. е произведен от капитан в подполковник.

²³ Според документите в Държавния военно-исторически архив във Велико Търново фамилията му е Узунян.

²⁴ От 1880-те години започва да се води „партизанска“ война на арменците срещу османската власт в източната част на империята (възглавявана от три арменски политически партии „Арменакан“, „Гнчак“ и „Дашнакцютюн“). Отказът на Турция да проведе предвидените в Сан Стефанския и Берлинския договори (1878 г.) реформи в областите обитавани от арменците, а също и гоненията на западните арменци от султан Абдул Хамид в края на 19 век активизират действията на бойни групи (фидай), включително и терористични действия.

²⁵ ДВИА, ф.422, оп.1, а.е.4, л. 340 гр.

²⁶ Дашнакцютюн“, възниква 1890 г. като първоначалната ѝ програма предвижда автономия на Западна (Турска) Армения, а по-нататъшна задача е освобождаване на турските (западните) арменци. Дашнакцютюн е също и Арменска революционна организация, която през 1917 г. изиграва важна роля при образуването на Арменска демократична република, която попада под съветската власт в Армения 1920 г. От това време ръководството ѝ е в изгнание, а през 1921 г. дейността ѝ в Армения е забранена.

²⁷ Уилям Монтгомъри Томсън (1877-1963) генерал-лейтенант в британската армия, който през 1918 г. става военен губернатор в Баку.

²⁸ *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины. ..., с. 25.

²⁹ Пак там.

³⁰ Запазени програми и отзиви в пресата свидетелстват за успеха на Шахатуни в постановките „Самсон“ на Бернщайн и „Кин“ на Ал.Дюма, „Трилби“ по романа на Жорж дьо Морие. Вж. и общински вестник, 1 юни 1937 г., бр.5, с. 2-3.

³¹ Георги Стаматов (1893-1965) български актьор, режисьор и педагог, председател на Съюза на българските артисти 1929-1932.

³² ЦДА, ф.1513К, оп.3, а.е. 3, л. 35.

³³ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 81.

³⁴ Шапроп Ж. Русские во Франции, Искусство Кино, 2013, кн.7, <http://www.kinoart.ru/archive/2013/07/russkie-vo-frantsii>

³⁵ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 81, л. 5.

³⁶ В Cinemagazine той е определен през 1927 г. като актьор от висока класа и великолепно школа.

³⁷ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 81, л. 5.

³⁸ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 213.

³⁹ Пак там, л. 7.

⁴⁰ В спомена Шахатуни пише, че това е нов, непознат човек, който присъства на срещата при Хампарцумян – решаваща за финансирането и за създаването на филма „Андраник“. Вж. МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 85, л. 8-9.

⁴¹ МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е. 142.

⁴² МЛИ, личен фонд на А.Шахатуни, а.е.85, л. 16.

⁴³ ЦДА, ф1513К, оп.3, а.е. 3, л. 26-29.

⁴⁴ Легендарен арменски цар, за когото разказва арменският историк и баща на арменската историография от 5 век, Мовсес Хоренаци.

⁴⁵ Владетел на Велика Армения от 95 до 55 г. пр.Хр., която под негово управление е най-могъщата (макар и за кратко време) на изток от Римската република.

⁴⁶ Княз, национален герой, предводител на въстанието на арменците против иранските Сасаниди, които опитват да наложат зороастрийската религия. Обявен за светец от Арменската апостолическа църква заедно с падналите с него в сраженията на Аварайрското поле воини. Роден 388 г., умира на 28 май 451 г. на бойното поле.

⁴⁷ Създател на арменската азбука, роден 361 (362) умрял на 17 февруари 440 г. мисионер, преводач на Библията, теолог.

⁴⁸ Арменски историк от края на 8 век, автор на История на Халифите, описваща политическата история на Армения от 640 до 788 г.

⁴⁹ Ризаев С. Избранные работы о театре и кино..., с. 169.

⁵⁰ Карасимеонов П. България – база на филмовата дейност, Нашето кино, бр.118, 1 февруари 1929, г. с. 3.

⁵¹ Юг, бр.3244 от 25 октомври 1929 г. , с. 2.

⁵² Юг, бр.3245 от 27 октомври 1929 г., с. 2.

⁵³ Стефкова Н., България в чужд филм, в. Независимост, бр.2385 от 4 май 1929 г. (специално писмо на Независимост), Париж, 20 април 1929 г.

⁵⁴ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 213.

⁵⁵ Пиер Корней (1606-1684), френски драматург и поет.

⁵⁶ Pour vous, 11. 4. 1929; Paris-midi, 12.4.1929.

⁵⁷ Агах, 14 юни 1928; 17 юни 1928; 15 юли 1928; 22 юли 1928.

⁵⁸ Началото на арменската кинематография е поставено още през април 1923 г., но през 1925 г. акционерното дружество получава името „Арменкино“.

⁵⁹ Олюнина В. „Надо создавать или серьезную организацию, или ликвидировать „Арменкино“ вообще“: из истории армянского кинематографа. <https://www.armmuseum.ru/news-blog/2018/10/16/-5armcinema>

⁶⁰ Матосян Р. Неповторимая кинодорога, Ереван, 2012, с. 12

⁶¹ Пак там.

⁶² Романи на народния писател на Азербайджанската и на Армeнската ССР Александър Ширванзаде служат за литературна основа и на други филми на трите киностудии. Например в основата на „Намус“ е неговия роман „Чест“.

⁶³ *Калантар К.* Очерки истории армянского кино, Ереван, 2004, с. 112.

⁶⁴ *Ризаев, С.* Взаимосвязи искусств народов закавказья, Ереван, 1972, с. 5.

⁶⁵ Така се определя постигнатото от Амо Бек-Назаров още в първия арменски филм „Намус“ (Чест) вж. *Закоян Г.*, Армeнское немое кино, Ереван, 1976, с. 23.

⁶⁶ *Ризаев, С.* Взаимосвязи искусств народов закавказья, с. 47.

⁶⁷ Такива са филмите „Две нощи“ (1932), посветен на Майското въстание 1920 г.; „Кикос“ (1931); „Мексикански дипломати“ (1931).

⁶⁸ Александър Ламберг (1898-1974) руски оператор, актьор, режисьор, сценарист. От 1918 до 1924 г. е определен да заснема всички изяви на Ленин.

⁶⁹ *Калантар К.* Очерки..., с. 53.

⁷⁰ Пак там.

⁷¹ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 212.

⁷² Пак там, с. 56.

⁷³ По спомена на Ал. Ширванзаде, тогава живеещ във Франция, а също и според публикация в парижкия арменски вестник „Ереван“. Вж. *Калантар К.* Очерки истории..., с. 56 и *Ризаев С.* Армeнская художественная кинематография, Ереван, 1963, с. 40.

⁷⁴ *Закоян, Г.* Армeнское немое кино, Ереван, 1976, с. 151 – цит. Дзнуни, Д.М. Очерки истории арм. кино, 1961 г.

⁷⁵ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 142.

⁷⁶ В дореволюционните руски изследвания и в либералния печат оценката за Андраник като цяло е положителна. За кратко време в съветския период през 20-те години дейността на Андраник е разглеждана като прогресивна и насочена срещу националния гнет.

⁷⁷ Сабир Ризаев (1924-1978) е основателят на арменското кинознание, автор на първата история на арменското кино.

⁷⁸ *Советакан арвест*, 1976, кн.6, с. 54-60.

⁷⁹ *Ризаев С.* Избранные работы о театре и кино..., с. 161-172.

⁸⁰ Музей за литература и изкуство в Ереван, личен фонд на Аршавир Шахатуни, а.е. 212.

⁸¹ *Бахчинян А.*, Армeнцы в световното кино, Ереван, 2004 г.

⁸² *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины..., с. 24-28.

⁸³ Пак там, с. 27-28.

⁸⁴ *Ризаев С.* Избранные работы о театре и кино.. с. 168.

⁸⁵ *Бахчинян А.* О нем мечтали женщины и ему завидовали мужчины..., с. 27.

⁸⁶ Това са началните надписи на филма, които всъщност в резюме отразяват представата на Шахатуни за филма.

⁸⁷ CENTRE NATIONAL DU CINEMA ET DE L'IMAGE ANIMEE

⁸⁸ *Marquet J.* Andranik, Cinemagazine, 12.4.1929.

⁸⁹ https://www.imdb.com/title/tt0190968/?ref_=ttrel_rel_tt

⁹⁰ Носик Б. „Наконец-то я увидел хороший фильм...(выходци из России во французском кино В: Евреи в культуре русского зарубежья. Сборник статей, публикаций, мемуаров и эссе, Выпуск 1, 1919-1939 гг. Иерусалим, 1992, с. 437.

⁹¹ Пак там.

⁹² Янакиев Ал. Българското кино – европейски контакти. В: Изкуствоведски четения, С., 2007, с. 13.

⁹³ Ризаев, С. Избранные работы о театре и кино... с. 166.

⁹⁴ Пак там.

⁹⁵ И преди него в България са снимани филми на чуждестранни екипи, на които се е гледало основно като пропагандиращи природните дадености на страната и с които започва да се гради образът на България като гостоприемна за чужди филмови продукции. Самият Шахатуни има два неуспешни опита (преди своя филм) да доведе в България екипи за филми, какъвто е наистина голямата продукция от световна класа „Михаил Строгов“ (1925) и „Двойната Джалма“ (1927). И след „Антраник“ придружава екипи, които проучват в България условия за снимането на филми – „Белият дявол“.

⁹⁶ „Българите не са диваци. Антраник Шахатуни за България при снимането на филма „Орелът“, Нашето кино, 1928 г., бр. 31, с. 4. Статията е основана на публикация в бр. 30 на Cinemagazine, 27 juillet 1928, Marguet Jean “Chakatouny metteur en scene fait tourner Chakatouny acteur”, p. 149-150.

⁹⁷ ЦДА, ф.1513К, оп. 3, а.е. 3, л. 26-29.

⁹⁸ От тях е оцелял в пълнота единствено „Любовта е лудост“(1917, 11 мин.). Само 26 мин. са запазени от четирите части на „Бай Ганьо“ (1922) и 51 сек. от „Човекът, който забрави бога“ (1927).

⁹⁹ Янакиев Ал. Синема bg 100 години филмов процес, С., 2003, с. 64.

¹⁰⁰ „Българите не са диваци. Антраник Шахатуни за България при снимането на филма“ Орелът“..., с. 4.

¹⁰¹ Юг, бр.1839 от 18 май 1928 г.